

מוזאונים בראי החברה והחינוך היסטוריה הגות ריאליה

קובץ מחקרים

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
בנושא 'מוזאונים בראי החברה והחינוך'

עורכות
סיגלית רוזמרין ואורה פיקל-צברי

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ז (2017)

עריכת הלשון

אריאל סמואל

חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

תמונות הכריכה

פעילות במועדון הבנים שהפעילו חברי אגודת הסטודנטים הדתיים 'בנה'

ברובע היהודי בירושלים בשנות הארבעים של המאה ה־20.

התמונה באדיבות מוזאון חצר היישוב הישן.

צילם: יהושע מרקוביץ

מסת"ב: 7-16-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל': 02-6717744; פקס: 02-6738660

וא"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	פתח דבר	
	כאן, שם ובכל מקום – מוזאוני השואה הלאומיים בישראל ובארצות הברית והגלובליזציה של הזיכרון	אורית אנגלברג־ברעם
7	מאסון לניצחון – מהפך בהתייחסות חברי בארות יצחק למורשתם	נחום ברוכי
33	פיתוח מוזאון חינוכי אינטראקטיבי לקהילה היהודית בצ'ילה: היבטים אפיסטמולוגיים, פדגוגיים וטכנולוגיים	מרסלו דורפסמן וגבריאל הורנצ'ק
47	בתוך לבי מוזאון: מוזאון להיסטוריה ומורשת כמרחב ללמידה מעמיקה	ענת חן
69	המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה בירושלים – מרכז תרבות	משה עובדיה
95	מוזאונים מנציחים דמויות – על מקרי בית אוסישקין ובית יגאל אלון	ישראל רוזנסון
105	לגעת – לדעת: סיור במוזאון מדע – רק חוויה או גם למידה?	דסי שטיינר ומרים מנדלוביץ
129	חינוך לאהבת המולדת והאדמה: הקמת המוזאונים לחקלאות ולטבע בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי	עודד שי
159	מוזאונים ואתרי הנצחה למפעל ההתיישבות החלוצית סביב ירושלים עד תש"ח	יוסי שפנייר
191	אסטרטגיית העכביש: חינוך וחזון במוזאונים	שלי שנהב־קלר
221		

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

אורית אנגלברג-ברעם	אוצרת עצמאית בתחומי ההיסטוריה והחברה של עם וארץ ישראל
ד"ר נחום ברוכי	חוקר תולדות הקיבוץ הדתי
ד"ר מרסלו דורפסמן	האוניברסיטה העברית
פרופ' גבריאל הורנצ'ק	האוניברסיטה העברית
ד"ר ענת חן	מכללת אמונה-אפרתה
ד"ר משה עובדיה	המכללה האקדמית עמק יזרעאל
מרים מנדלוביץ	מדריכת מדע וטכנולוגיה, משרד החינוך
פרופ' ישראל רוזנסון	מכללת אפרתה
דסי שטיינר	מכללת אפרתה
ד"ר עודד שי	אוניברסיטת אריאל מכללת בית ברל
ד"ר יוסי שפנייר	מכללת אפרתה
שלי שנהב-קלר	מכללת בית ברל

המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה בירושלים – מרכז תרבות

משה עובדיה

בעשור האחרון עברה שכונת 'מחנה ישראל' שינויים פיזיים מרחיקי לכת; מחד גיסא נפגעו מבנים ישנים השייכים לכולל המערבים, ומאידיך גיסא נבנו בה בניינים מודרניים. למרות השינויים בשכונה 'המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה' (להלן: המה"ע) שוכן במבנה היסטורי ששופץ ושודרג, ומשמש כיום מרכז תרבות.

מחקרים רבים נכתבו על המערבים ועל שכונת 'מחנה ישראל', על בנייניה ועל תושביה. עם הכותבים נמנים חוקרי 'היישוב הישן' ו'היישוב החדש' בירושלים, כמו יעקב ברנאי, רות קרק, מיכל בן יעקב, עוזיאל חזן וכותב שורות אלו.¹

התעניינותי במה"ע נובעת משלוש סיבות: הראשונה – עניין שורשי (מורשת אבותיי), השנייה – מחקרית, והשלישית – מחשבות על עתיד המה"ע, ועל כן שימש הכנס שעסק במוזאונים בראי החינוך והחברה במכללת אפרתה, בשיתוף פעולה עם 'מוזאון חצר היישוב הישן' זרז בכתיבת המאמר שעוסק בבדיקה בנעשה במה"ע בשלהי המאה ה־20 ובתחילת המאה ה־21. המאמר יחדש על אודות חקר פעולות 'ועד העדה המערבית' למען הקמת המה"ע, על אודות מבנים היסטוריים והסבתם לאתרי מורשת בירושלים ועל תרומת המה"ע לחינוך ולהכרת המורשת של יהודי צפון אפריקה לחברה בארץ ובעולם.

המה"ע – סקירה היסטורית

המבנה של 'המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה' נמצא כאמור בשכונת 'מחנה ישראל'; השכונה הראשונה מחוץ לחומות העיר העתיקה שנבנתה ביזמה פרטית של

1. ברנאי, תשל"א; קרק, תשמ"ה; בן יעקב, תשס"א; חזן, 2001; ריבלין, תשל"ח; עובדיה, תש"ע.

יהודים מערבים. השכונה נוסדה בזכות מפעליו של הרב דוד בן שמעון, 'הצוף דב"ש', מנהיגה המובהק של העדה המערבית משנות ה־60 ועד 1881, שנת פטירתו. המבנה הוקם בשנים 1865-1879, שנים המציינות את השלב הראשון בפיתוח השכונה. כמו כן נראה שהמבנה היה אחד משני המבנים הראשונים בשכונה, ויש הטוענים שהיה המבנה הראשון בה. במקור היו למבנה שלוש קומות והוא הוקדש לכולל המערבים (המוגרבים).

בן יעקב ציינה במחקרה על אודות המערבים את חצר ר' מאיר עובדיה (1825-?), שעלה לירושלים מאזמור במרוקו ושימש בשנות ה־70 של המאה ה־19 שד"ר המערבים ומנהיגי הכולל. לטענתה הוקם המבנה בסוף שנות ה־70. לאחר פטירת ר' עובדיה נרכשה החצר בעבור כולל המערבים מתרומות שהושגו בהשתדלות הגביר שלמה אבושדיד ומסכום שהקדישה הגברת רחל די תבאת.

ב־1913 עלתה מהעיר מוגדור במרוקו לירושלים משפחת קרוצ', שבניה היו נגרים אומנים. הם התגוררו במבנה ואף ניהלו בית כנסת בקומתו השנייה. במשך הזמן הצטרפו אליהם בני משפחת בואנוס ואחרים שהגיעו ממרוקו בשנות ה־30 של המאה ה־20, ובשנות ה־40 וה־50 חברו אליהם עולים נוספים שהגיעו לירושלים.²

פעולות 'ועד העדה המערבית' למען הקמת המה"ע

בשנות ה־80 של המאה ה־20 הגיעו למבנה המה"ע – שהיה נטוש ומוזנח – חברי 'ועד העדה המערבית' ועמם עקיבא אזולאי (1913-1984), ששימש נשיא הוועד. הם החליטו להתחיל בפעילות למען הקמת המה"ע. עקיבא אזולאי לא זכה לראות את הקמת המרכז בעקבות פטירתו ב־1984; עם זאת ממשיכי דרכו ודרך עמיתיו, ובהם ראשי ועד העדה בזמננו – חיים כהן ואלי מויאל, הצליחו להגשים את חזון קודמיהם והחלו בהקמת המה"ע החדש. ב־1988 הושלם השלב הראשון בבנייתו, ובשנים 2008-2011 המשיכו בשיפוץ, בשדרוג, בבניית קומה נוספת ובהקמת גן אנדלוסי בסמוך לכניסה הראשית של המה"ע.³

2. בן יעקב, תשס"א, עמ' 224; חזן, תשס"א, עמ' 53; ראיון עם ציון קרוצ', 21.9.05, ירושלים, מראיון: משה עובדיה.

3. ראיון עם סולי שרביט, ט"ו באדר ב תשע"ד, 17.3.2014, מבשרת ציון, מראיון: משה עובדיה.

את הגן האנדלוסי תכננו האדריכלים קולקר ואפשטיין. בצדו הדרומי של הגן עוצבו ארקדות מעוטרות בעיבודי מוזאיקה מיוחדת, ולאורכו הותקנו שלוש מזרקות בסגנון מרוקאי ובעיטורים אופייניים. המזרקות מחוברות לתעלה המזרימה אליהם מים בקביעות. למעשה דגם הגן הוא דמוי גן של חליפים מוסלמים, כמו הגן של ארמון אלהמברה בגרנדה, שנבנה במאה ה־12 ובמאה ה־14. שער הכניסה למרכז עוצב בצורת פרסת סוס, וכשנכנסים למרכז מתגלה לעין פטיו מרהיב ביופיו שתכנן אלי מויאל, אדריכל יהודי ממרוקו. עבודת הגבס נעשתה בידי אומנים ממרוקו, ובהם האמן לאמן אל־חוסין. בקומת הכניסה שוכן בית כנסת על שם ר' אפרים אלנקווא, מרבני אלג'יריה, שהועתק מתלמסן, אלג'יריה, והיא מעוטרת בתמונות של מערבים ומצבות עם שמות מקדישי ההקדש, כמו גם בפסל דיוקנו של דוד עמאר. בקומה הראשונה שוכנת ספרייה ממוחשבת ובה כ־3,000 ספרים על יהדות צפון אפריקה, ובקומה השנייה – אולם תערוכות על שם אנני קלוד עמר אדרי, שנערכים בו כנסים.

בחירת שם למה"ע

מדוח פעילות 'ועד העדה המערבית' בשנים 1991-1993 אנו למדים על שמו הראשון של המה"ע: 'עמותת המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה ע"ש [על שם] עקיבא אזולאי ז"ל'. מנהיגי הוועד החליטו לקרוא למרכז על שם נשיא העדה, אזולאי, ששימש נשיא העדה בשנים 1978-1984. זהו האזכור בדוח לפעילותו של אזולאי למען הקמת המרכז: "עקיבא אזולאי ז"ל מיוזמי הרעיון של הקמת המרכז וחברים רבים אחרים ראשי העמותה ממשיכים את הרעיון ומפתחים אותו כמידת יכולתם".⁴ ואולם ועד העדה נזקק לתקציבים רבים כדי להמשיך בקידום בניית המה"ע. בהשתדלות ראשי הוועד – חיים כהן ואלי מויאל – הושגה תרומה ניכרת ממשפחת עמאר, ובראשם דניאל עמאר, לקידום בניית המה"ע והשלמתו, ומנהיגי הוועד הנוכחי החליטו להסב את שם המרכז – בהסכמת משפחת אזולאי.⁵ על כן נקרא שמו החדש של המה"ע על שם דוד עמאר, אביו של דניאל: 'המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה בירושלים ע"ש דוד עמאר'.

4. ועד, 1993, עמ' 6.

5. אזולאי היה ידוע כפעיל למען קידום מורשת העדות ולא דווקא מורשת בני עדתו. ראו שרביט, 2013, עמ' 122-123 (דברי חביב שמעוני על אזולאי), עמ' 128-129 (דברי ברוך גבעתי על אזולאי והעדה הכורדית בירושלים), עמ' 120 (בהרצאה עם העדה הרומנית), מכתב לאזולאי ממייק טרנר מבצלאל, המחלקה לעיצוב תעשייתי וסביבתי, 11.11.1975. מתוכן המכתב אנו למדים על הרצאתו לפני סטודנטים, שעסקה בשכונת גבעת שאול והמרכיב האנושי בה. יש לציין שבשכונה זו התגוררו בני העדות היהודיות השונות שאזולאי התערה בהן ויצר עמן חיי שיתוף.

בעלון פרסום המתאר את המה"ע מובאת מטרה נוספת: "חלק ממטרות המרכז נקבעו להציג, לחקור ולשמר את כל גווי התרבות החומרית, התרבותית והרוחנית של כלל קהילות יהודי צפון אפריקה, ממרוקו ועד מצרים, כולל אלג'יריה, תוניסיה ולוב ונחלתם לכלל".

האם קברניטי המה"ע מיישמים את המטרות הללו הלכה למעשה, או שהן רק כתובות בפרוטוקולים ובמסמכי ועד העדה? כדי לענות על שאלה זו יש לבדוק את פעילות המה"ע.

בעלון הפרסום של המה"ע החדש יש רשימת פעילויות: סיורים מודרכים, חוגי פיוט, חזנות ונגינה בעוד, סדנה ללימוד תאטרון, ערבי ספרות והשקת ספרים, כתבי עת ומחקרים, סדנאות אקדמאיות בנושא מורשת בשיתוף אוניברסיטאות בארץ, מרכז Audio visual, ערבי הווי וסדנאות לכוחות הביטחון, תערוכות מתחלפות ותערוכות קבע.

המה"ע במאה ה־21

מדברי כהן, יו"ר ההנהלה, ואברהם גוזלאן – ממדריכי המה"ע ופעיליו, ואף מביקוריו במקום למדתי על התנהלות המה"ע הלכה למעשה: נוכחתי לדעת שהמרכז הוכרז 'אתר מורשת עולמי' מטעם ממשלת ישראל, ונערכים בו סיורים מודרכים המספרים את הנרטיב ההיסטורי של המקום ושל יהדות המגרב. ההזרקות מיועדות לקבוצות מגוונות: לילדי בתי ספר, לכוחות הביטחון, לתנועות נוער, לוועדי עובדים, למדריכי טיולים ולציבור שוחר המדע והמידע על אודות יהדות המגרב ועל הנרטיב ההיסטורי של היהודים המערבים-מוגרבים בירושלים. אחד הסיורים הדומיננטיים במה"ע הוא הדרכה של קציני צה"ל בימי הסליחות. הסיור מתחיל במה"ע ומשולב במפגש עם 'הראשון לציון', והם מקבלים בו את ברכתו – ולאחר מכן ממשיכים את הסיור בשכונת נחלאלת.

כמו כן באחד מימי חול המועד סוכות הציבור הרחב מוזמן לסוכת המה"ע כדי לקבל את ברכת 'הראשון לציון' וגם לקיים את הנאמר בתלמוד הבבלי: "חייב אדם להקביל פניו רבו ברגל" (ראש השנה טז ע"ב). פתיחת המימונה המסורתית במוצאי שביעי של פסח התקיימה בעבר במה"ע הישן, ובשנים האחרונות באולמות או בבתי כנסת בירושלים, בנוכחות 'הראשון לציון' ובברכתו.

במה"ע מתקיימים ערבי יוצרים ואמנים בתחומי הציור והפיסול – למשל תערוכת חמסות שהוצגה בעבר בפריז. אחד מתחומי הלימוד הדומיננטיים הוא הוראת הפיוט על ידי מורי פיוט ידועים ומובילים בתחום, כמו ר' אלעזר מאיר עטייה, המוביל חוג פיוטים ושילוב של

נשים שרות ממגוון העדות. הדגש בלימוד מושם על פיוטים מצפון אפריקה. נוסף על כך מתקיימים במה"ע ערבי פיוט העוסקים בשירה האנדלוסית ומופיעים בהם פייטנים ידועים דוגמת הפייטן חיים לוק.

במקום פועלת גם הוצאת ספרים העוסקים במנהיגים וברבנים ממוצא מרוקני, כגון: 'דמויות בתולדות היהודים במרוקו מראשית התיישבותם ועד ימינו'⁸ ו'דמויות מרכזיות בתולדות יהודי מרוקו'⁹ ונערכות בה השקות ספרים העוסקים ביהדות המגרב, לדוגמה השקת ספרו של משה כהן העוסק 'בהקדמות הדקדוקיות לספר השורשים של רבי סעדיה בן מימון אבן־דנאן, בלשן, משורר והיסטוריון בתקופת גירוש ספרד'¹⁰, ספר אחר העוסק באחד מנשיאי העדה: 'עקיבא אזולאי איש ירושלים'¹¹, ועוד ספרים רבים. כמו כן נערכים במה"ע ערבי עיון העוסקים בהיסטוריה החברתית-כלכלית של יהודי המגרב ובעלייה לארץ ישראל.

איסוף חומרים ושימורם

כהן הדגיש את החשיבות שבפתיחת צוהר לקהל הרחב על חקר יהדות המגרב, והבית, לדבריו "שייך לכולם לא רק ליוצאי המגרב אלא גם בית שימש מרכז לכותבי קורות היהודים בצפון־א". לכן פועלת במקום ספרייה ממוחשבת ובה כ־3,000 ספרים, הפתוחה לתלמידי בתי הספר, לסטודנטים, לחוקרים עצמאיים ולחוקרים מאוניברסיטאות בארץ ובחו"ל. נוסף על כך יש בה ארכיון עם תעודות הקשורות בתולדות כולל המערבים, ויש מגמה לעתיד לאסוף תעודות הקשורות לקהילות היהודיות במגרב, וליצור ארכיון מקוטלג על פי ארצות המגרב.

המה"ע פועל לאיסוף חומרים הקשורים ביהדות המגרב מכל מקום בגלובוס שבו מתגלים חומרים על אודות יהדות זו. לפעילות זו נרתמו כמה אספנים: ביל גרוס, פול דהאן מבלגיה וחאליד אל ג'אריב ממרוקו. לדברי כהן, מטרת איסוף החומרים היא להביא למודעות הקהל את זמינות המרכז לכל המעוניין להכיר את יהדות המגרב

8. טולדנו, 2005.

9. דיין ואחרים, 2013.

10. כהן, 2000.

11. שרביט, 1984; שרביט, 2013. במהדורה השנייה נוסף חלק העוסק ברעייתו של עקיבא, אסתר אזולאי לבית חרוש.

ולחקרה. עם זאת הנתונים בשטח מראים שעוד חזון למועד הקמת מכון מחקר מפאת חוסר בתקציבים.

המה"ע בעידן הדיגיטלי

המה"ע הציב לעצמו מטרה לשמר את מורשת יהודי צפון אפריקה ותרבותם באמצעות איסוף חומרים המשולבים בטכנולוגיה חדישה, כמו עמדות ממוחשבות שיש בהן קישורים העוסקים בתרבות הרחנית והחומרית של יהדות המגרב. כדי להשיג מטרה זו – בפרט בימים שהטכנולוגיה משמשת כלי עזר מרכזי ביותר – החליטו יוזמי המה"ע לשלב עמדות ממוחשבות ובהן מצגות המספרות את הנרטיב ההיסטורי והעכשווי של יהדות המגרב. מבקר שעניינו מרוקו מקיש על שם המקום – ומגוון קישורים יעלו על המסך: לדוגמה אם נלחץ על מקש בתחום 'מעגל החיים' שבו מופיע ליל הסדר, ייפתח לפנינו סרט שבו שחקן מציג את מנהגי ליל הסדר, הכוללים מאכלים ופיוטים על פי מנהגי יהדות מרוקו, וכך הלאה – קישורים לחתונה, לברית מילה ועוד.

אתר המה"ע מופיע ברשת בכתובת הזו: www.north-africa-jewish-heritage-center.org.il, ומציג את ייעודו של המה"ע ואת מטרותיו, ויש בו גלריית תמונות מהמגרב וסרטון על אודות המרכז ופעילויותיו. מלבד זאת אך טבעי שבעידן הטכנולוגי יהיה למרכז חשבון Facebook פעיל וערך על אודותיו מובא בוויקיפדיה – האנציקלופדיה החופשית; כותב הערך שילב בו גם תמונות של המה"ע. בהמשך הדרך להשתלבות בעידן הטכנולוגי מתוכנן איסוף סרטים ויצירת ארכיון סרטים העוסקים במורשת יהודי המגרב.

מורשת המערבים-מוגרבים במה"ע

מדבריו של כהן נראה שמרוקו היא הארץ הדומיננטית במה"ע. יש במקום גם חומרים על אלג'יריה, על תוניסיה ועל לוב; על מצרים אין חומרים רבים אף על פי שמצרים הייתה בתקופת השלטון הבריטי אחת מהארצות השייכות לכולל המערבים, ומתרומות יהודי מצרים תמך כולל המערבים בבני העדה ובבנותיה. יש לציין שבימינו שכיחים ארגונים עדתיים ספרדיים ומזרחיים; לא אציין את כולם אלא את הארגונים השייכים ליהודי המגרב: 'ארגון קהילות יהודי צפון אפריקה בירושלים' מיסודו של ועד העדה המערבית בירושלים; 'הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב'; 'ברית יוצאי מרוקו בישראל'; ליהודי מצרים ארגון משלהם הנושא את השם 'התאחדות עולי מצרים

בישראל.¹² אם כן בימינו אין המה"ע מייצג את מצרים, אבל בקורות כולל המערבים נזכרים רבות יהודי מצרים במתאם ליחסים שבין הכולל לקהילות היהודיות במצרים.

במהלך הריאיון עם כהן נשאלה שאלה הנוגעת לנרטיב ההיסטורי של היהודים המערבים המוגרבים. לדבריו, כשהוא נואם ומרצה באירועים על אודות יהדות מרוקו, אזי המערבים נכללים בנקודת הזמן שלהם ואין הוא פוסח עליהם – ומספר על 'הצוף דב"ש' ועל מפעליו. וכפי ששמעתי ממנו פעמים מספר, הוא מרחיב על השלוחים שד"רים שיצאו מטעם הכולל, על היחסים בין הספרדים למערבים ועל אישים מבני העדה.

כאמור לעיל, במרכז אפשר לראות מצבות של מערבים מקדשיי המבנה מהמאה ה־19 ותמונה של חברי 'ועד עדת המערבים בירושלים' משנות ה־30 של המאה ה־20, תמונות של אישים ונשיאי העדה, כמו תמונת סבי – עקיבא אזולאי, המציגה את אחרון הנשיאים המוגרבים מילידי הארץ ומוותיקיה ועוד אישים חשובים כמו הסופר אברהם אלמאליח, הרב רפאל אהרן בן שמעון בנו של 'הצוף דב"ש', הנשיא שלום זוהר ועוד. כלומר במרכז יש נראות והנצחה של היהודים המערבים.

סיכום

למיטב שיפוטי, המה"ע צועד בדרך הנכונה וממלא את מטרותיו ומשלב את הטכנולוגיה הנדרשת בימינו, אולם חסרים לו הרבה תקציבים כדי לקיים בו מכון מחקר. אני מקווה שמלבד תפקידו העיקרי בימים אלו, שבעקבותיו נכתבו המאמרים 'בראי החינוך' ובעיקר 'בראי החברה', יפתח מכון מחקר שייב פרות ויגלה לנו פרטים נוספים על אודות יהדות המגרב. אף על פי שידוע לחוקרים ולשוחרי מדעי היהדות והרוח שיהודי המגרב ותרבותם נחקרו רבות, המחקר עדיין חסר – ופיתוח מכוני מחקר במרכזי תרבות ובמוזאונים יציג חידושים לציבור הרחב, יעשיר אותו וכמובן יתרום להנחלת המורשת היהודית בארץ ובתפוצות.

12. על הארגונים בימינו ראו הפדרציה, 2012.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- בן יעקב, תשס"א מ' בן יעקב, **עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים (יהודי צפון אפריקה) בארץ ישראל במאה הי"ט**, ירושלים תשס"א.
- ברנאי, תשל"א י' ברנאי, **העדה המערבית בירושלים (1830-1918)**, ירושלים תשל"א.
- דיין ואחרים, 2013 ש' דיין, א' כהן, ח' כהן, א' מויאל, א' עמאר, א' שטרית, **דמויות מרכזיות בתולדות יהודי מרוקו**, ב, ירושלים 2013.
- הפדרציה, 2012 הפדרציה העולמית של הקהילות הספרדיות, הוועידה הרביעית (תשע"ב) 2012.
- טז, 1993 ועד עדת המערבים בירושלים, **פעילות ועד העדה המערבית לשנים 1991-1993**.
- חזן, 2001 ע' חזן, **שכונת מחנה ישראל**, ירושלים 2001.
- חזן, 2003 ע' חזן, **זה לא אותו הבית**, אור יהודה 2003.
- חזן, (ללא ציון שנה) ע' חזן, **פרוספקט המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה בירושלים** ע"ש דוד עמאר, ירושלים (ללא ציון שנה).
- כהן, 2000 מ' כהן, **ההקדמות הדקדוקיות לספר השורשים של רבי סעדיה בן מימון אבן-דנאן, בלשן משורר והיסטוריון בתקופת גירוש ספרד**, ירושלים 2000.
- טולדנו, 2005 ג' טולדנו, **דמויות בתולדות היהודים במרוקו מראשית התיישבותם ועד ימינו**, ירושלים 2005.
- עובדיה, תש"ע מ' עובדיה, **היהודים המערבים בארבע ערי הקודש ממלחמת העולם הראשונה עד תום השלטון הבריטי**, רמת גן תש"ע.
- קרק, תשמ"ה ר' קרק, **המערבים – ראשוני הירושלמים בבניית שכונה מחוץ לחומה**, **פעמים** 21 (תשמ"ה), עמ' 20-30.
- קרק, תשנ"א ר' קרק, **שכונה חלוצית של בני העדה המערבית בירושלים החדשה**, "מחנה ישראל" והרב צוף דב"ש, בתוך: ש' יוסף (עורך), **חלוצים בדמעה**, תל אביב תשנ"א, עמ' 66-83.
- ריבלין, תשל"ח י"מ ריבלין, **ראשית היישוב היהודי מחוץ לחומות**, ירושלים תשל"ח.
- שרביט, 1984 ס' שרביט, **עקיבא אזולאי איש ירושלים**, ירושלים 1984.
- שרביט, 2013 ס' שרביט, **עקיבא אזולאי איש ירושלים**, ירושלים 2013.

